

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *Tenzîhü Mu'âviye'si* Bağlamında Hanbelî Geleneğin Muâviye'ye Bakışı

İsa Koç | <https://orcid.org/0000-0002-6928-9282>

isakoc@sdu.edu.tr

Süleyman Demirel Üniversitesi | <https://ror.org/04fjte88>

İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Isparta, Türkiye

Öz

Hız Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar arasında yaşanan olaylar, toplu olarak ya da bu olaylarda başı çeken şahıslar özelinde tartışmaların yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Mezheplerin; savaflara katılanların tamamının kâfir olduğu, bu konularda konuşulmaması gerektiği, her iki tarafın da içtihat ederek bir karara vardığı gibi farklı değerlendirmeler yaptığı bilinmektedir. Ali ile girdiği iktidar mücadelesi, halifeliği ve bu dönemdeki faaliyetleriyle Muâviye hakkında farklı değerlendirmelerin yapıldığı isimlerin başında gelmektedir. İslâm düşüncesinde zuhur etmiş mezhepler ve müntesipleri, Muâviye hakkında farklı kanaatlere sahip olmuş ve bu konuda bir tarafa meyletmiştir. İtikadî boyutuyla erken dönem İslâm düşüncesinin mezheplerinden biri olan Hanbelîlik, Muâviye hakkındaki yaklaşımıyla üzerinde durulmayı hak etmektedir. Bu çalışmada Hanbelî mezhebinin Muâviye hakkındaki fikirlerinin tespiti ve bunların benimsenmesindeki nedenlerin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Sünnîlik ile Şîî düşünce arasındaki gerilimin ve Bağdat'ta yaşayan Şîîlerin, Hanbelî mezhebinin Muâviye'ye yaklaşımını etkilediği görülmektedir. Erken dönemlerden itibaren Muâviye hakkında eserler kaleme alan mezhep müntesipleri bu konuya önem vermişlerdir. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Tenzîhü hâli'l-mü'minîne Mu'âviyeti'bni Ebî Süfyân mine'z-zulmi ve'l-fiski fi mütâlebetihi bi demi emîri'l-mü'minîne 'Osmân* adlı eseriyle bu konunun en önemli klasiklerinden birini meydana getirmiştir. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *Tenzîhü Mu'âviye* isimli çalışması merkeze alınarak Hanbelî mezhebinin bu konudaki düşüncelerinin panoramik sunumu; İslâm dünyasının içerisinde bulunduğu durum, iktidardaki devletlerin politikaları ve Hanbelîlerin ilişki içerisinde olduğu mezhepler (Şîa-Eş'arîlik-Yezîdîlik) bağlamında yapılmıştır. Özellikle Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın eserinin yer aldığı el yazması mecmua, içerisindeki diğer eserlerle birlikte Hanbelîlik ile Yezîdîlik ilişkisi bağlamında önemli değerlendirmeler yapma imkânı sunmaktadır. Hanbelîlerin Muâviye hakkındaki fikirleri, Ali ve yaşanan savaflar hakkındaki kanaatler ve sahabe arasındaki fazilet sıralaması gibi konuları da dikkate almayı gerekli kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

İslâm Mezhepleri Tarihi, Hanbelîlik, Muâviye, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Tenzîhü Mu'âviye*

Öne Çıkanlar

- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *Tenzîhü Mu'âviye* adlı eseri, Muâviye hakkındaki farklı bakış açısıyla dikkat çeken Hanbelî mezhebinin önemli kaynaklarından biridir.
- Ashâb-ı Hadîs ile Muâviye arasında kurulan dostane ilişki, Hanbelîler tarafından sahipletilerek daha ileri boyutlara taşınmıştır.
- Büveyhîler döneminde artan Şîî eğilim, Hanbelîlerin Muâviye hakkında eserler kaleme alarak konuyu gündemde tutmalarına neden olmuştur.

- Yaşadığı dönemin en önemli Hanbelî âlimi Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muaviye'yi savunma gayesiyle eser kaleme alarak bu alanda ilk isimler arasında yer almıştır.
- *Tenzîhü Mu'âviye* isimli eserinde müellif, Hz. Muhammed'in Muaviye hakkındaki olumlu ifadeleri gibi farklı birçok argümanla onu savunmuştur.

Atıf Bilgisi

Koç, İsa. "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın Tenzîhü Mu'âviye'si Bağlamında Hanbelî Geleneğin Muâviye'ye Bakışı". *Eskiye* 48 (Mart 2023), 95-114.

<https://doi.org/10.37697/eskiye.1209998>

Geliş Tarihi	25 Kasım 2022
Kabul Tarihi	21 Mart 2023
Yayın Tarihi	28 Mart 2023
Hakem Sayısı	Ön inceleme: İki İç Hakem (Editörler – Yayın Kurulu Üyeleri) İçerik inceleme: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik + Şeffaf Hakemlik Modeli Hakem raporları, makale ile birlikte yayımlanır. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiye/page/13397
Etik	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	eskiyendergi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

The Hanbalī Tradition's View of Mu'āwiya in the Context of Abū Ya'lā al-Farrā's *Tanzīh Mu'āwiya*

İsa Koç | <https://orcid.org/0000-0002-6928-9282>
isakoc@sdu.edu.tr

Süleyman Demirel University | <https://ror.org/04fjtte88>

Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Isparta, Türkiye

Abstract

The events that took place among the Muslims after the death of the Prophet Muhammad brought along discussions, either collectively or in particular about the names who took the lead in these events. It is seen that the sects make different evaluations such as that all those who participated in these wars are infidels, that these issues should not be talked about, and that both sides have come to a decision based on their jurisprudence. Mu'āwiya is among the names on which many evaluations are made about him with his power struggle with 'Alī, his later caliphate and his activities in this period. The sects and their followers that emerged in Islamic thought have had different opinions about Mu'āwiya and have shown a tendency to one side on these issues. Hanbalism, one of the sects of early Islamic thought with its theological dimension, deserves to be emphasized with its approaches to Mu'āwiya. In this study, it is aimed to determine the ideas of the Hanbalī sect about Mu'āwiya and the reasons for their adoption. It is seen that the tension between Sunnism and Shī'ism thought and Shiites living in Baghdad, have affected the Hanbalī sect's approaches to Mu'āwiya. The sect's followers, wrote works about Mu'āwiya from early times, gave importance to this issue. Abū Ya'lā al-Farrā, by the book titled *Tanzīh Mu'āwiya*, created one of the most important classics of this subject. Taking the work of Abū Ya'lā al-Farrā's called *Tanzīh Mu'āwiya* into the center, the presentation of the general picture of the Hanbalī sect's thoughts on this subject; has been made in the context of the situation in the Islamic world, the policies of the states in power and the sects (Shī'ism-Ash'arism-Yazidism) with which the Hanbalīs have relations. In particular, the manuscript containing the work of Abū Ya'lā el-Farrā, together with the other works in it, offers the opportunity to make essential evaluations in the context of the relationship between Hanbalism and Yazidism. The ideas of the Hanbalīs about Mu'āwiya also necessitate taking into account issues such as the opinions about 'Alī, the battles of the Jamal and Siffin, and the order of virtue among the companions.

Keywords

History of Islamic Sects, Hanbalism, Mu'āwiya, Abū Ya'lā al-Farrā, *Tanzīh Mu'āwiya*

Highlights

- Abū Ya'lā al-Farrā's work named *Tanzīh Mu'āwiya* is one of the important sources of the Hanbalī sect on this subject, which draws attention with its different perspective on Mu'āwiya.
- The friendly relationship established between the Ashab al-Hadith and Mu'āwiya was carried to a higher level thereby adopted by the Hanbalīs.
- The Shiite tendency, which increased during the Buwayhids period, caused the Hanbalīs to keep the issue on the agenda by writing works about Mu'āwiya.

- Abū Ya'lā al-Farrā, the most important Hanbalī scholar of his time, was among the first names in this field by writing a work to defend Mu'āwiya.
- In work *Tanzīh Mu'āwiya*, Abū Ya'lā al-Farrā defended Mu'āwiya with many different arguments, such as the positive statements of Prophet Muhammad about him.

Citation

Koç, İsa. "The Hanbalī Tradition's View of Mu'āwiya in the Context of Abū Ya'lā al-Farrā's Tanzīh Mu'āwiya". *Eskiyeni* 48 (March 2023), 95-114.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1209998>

Date of submission	25 November 2022
Date of acceptance	21 March 2023
Date of publication	28 March 2023
Reviewers	Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) Double anonymized - Two External
Review reports	Double-blind + Transparent Peer Review The reviewers' reports and the authors' responses to the reviewers are published alongside the article. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 . https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

Giriş

Muâviye (öl. 60/680), İslâm düşüncesinin en çok tartışılan olaylarının merkezinde yer alması sebebiyle ve sergilediği siyasi politikalarla adından sıklıkla bahsedilen isimlerin başında gelmektedir. Daha önce onun hakkında birçok çalışmanın yapıldığı özellikle İslâm Tarihi açısından halifeliliği, kendinden sonra oğlu Yezîd'i (öl. 64/683) veliaht tayin etmesi gibi birçok meselenin tartışıldığı görülmektedir. Genel hatlarıyla hilafeti ele geçirmesi, oğlu Yezîd'i kendisinden sonra halife olarak belirlemesi, Ziyâd b. Ebîh'i (öl. 53/673) nesebine katması ve Hucr b. 'Adî'nin (öl. 51/671) öldürülmesi Muâviye'ye yöneltilen eleştirilerdir.¹ Ayrıca Muâviye hakkında nakledilen² ve Muâviye'nin naklettiği rivayetlerin³ Hadis ilmi açısından değerlendirildiği çalışmalar da bulunmaktadır. Çoğu İslâm Tarihi ve Hadis alanlarında yapılan bu çalışmaların yanında erken dönemden itibaren farklı mezheplerin Ali zamanındaki iç savaşlar ve Emevî-Abbâsî çekişmesi bağlamında Muâviye ile ilgili müspet veya menfi tavrı aldıklarının bilinmesi sebebiyle mezheplerin Muâviye ile ilgili kanaatlerine ilişkin çalışmalara da ihtiyaç duyulmaktadır.

Hanbelî mezhebinin Muâviye hakkındaki fikirleri, bununla ilişkili olarak Ali (öl. 40/661) ve Yezîd ile ilgili kanaatleri tespit edebildiğimiz kadarıyla müstakil bir çalışmada mevzu bahis edilmemiştir.⁴ Bu nedenle hem Hanbelî mezhebinin önemli âlimlerinden kabul edilmesi hem de bu konuda müstakil bir eser yazmış olması sebebiyle çalışmanın merkezinde Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (öl. 458/1066) Muâviye'yi savunmak için kaleme aldığı *Tenzihü Mu'âviye* isimli eseri bulunmaktadır.⁵ Bununla birlikte Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'dan önce Hanbelîlerin bu konuyla ilgili fikirleri ve bu fikirlere sahip olmalarının sebepleri de ortaya koyulacaktır. Bu nedenle çalışmanın amacı, erken dönem Hanbelî geleneğin Muâviye hakkındaki fikirlerini tespit etmektir.

¹ İrfan Aycan, *Saltanat Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 35-50; Osman Nuri Dural, *Muâviye b. Ebî Süfyan'a Yöneltilen Eleştiriler* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007); Saadetin Apaydın, *Tarihi Süreçte Hz. Muaviye Hakkındaki Eleştirel Rivayetlerin Değerlendirilmesi ve Tenkidi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021).

² Orhan Yılmaz, "Hz. Muâviye'yi Öven ve Yeren Bazı Hadislerin Tahlili ve Tenkidi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2020), 91-117.

³ Durmuş Ali Çakır, *Hz. Muaviye'nin Rivayetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

⁴ Sünnî-Şîî mücadelesiyle ilgili araştırmalarda bu konunun kısmen ya da dolaylı olarak ele alındığı görülmektedir. Ancak bu araştırmalarda ağırlıklı olarak İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i gibi tarih kaynaklarından yararlanıldığı belirtilmelidir. Bu anlamda Muâviye ve ilgili konulara ilişkin Hanbelîlerin kanaatleri hakkında kendi kaynaklarından yararlanılarak hazırlanmış müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ayrıca doğrudan konuyla ilgili olmamakla birlikte Timür tarafından Muâviye hakkında bir makale kaleme alınmış ancak giriş kısmında Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın çalışmasına değinilmemiştir. İhsan Timür, "Cumhuriyet Devri Türkiye'sinde Muâviye b. Ebî Süfyan Etrafındaki Tartışmalar", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 15/1 (Bahar 2022), 49-54.

⁵ Muâviye ile ilgili yazılmış risaleler hakkında yapılmış bir çalışmada Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın eserine ilişkin tanıtım mahiyetinde genel hatlarıyla bilgi verilmiştir. Eserin yazıldığı dönem, müellif tarafından böyle bir konunun neden seçildiği, Hanbelîlik-Muâviye ilişkisi ve eserin yer aldığı mecmua gibi konulara değinmeyen yazar daha çok Muâviye ile ilgili yazılmış eserler hakkında literatür çalışması yapmıştır. Aram A. Shahin, "In Defense of Mu'awiya Ibn Abi Sufyan: Treatises and Monographs on Mu'awiya From The Eighth to The Nineteenth Centuries", *The Lineaments of Islam: Studies in Honor of Fred McGraw Donner*, ed. Paul M. Cobb (Leiden-Boston: Brill, 2012), 192-194.

Hanbelîlerin Mu'âviye'ye yaklaşımı incelenirken konunun daha iyi anlaşılması için farklı olayların bu mesele özelinde dikkate alınması gerekmektedir. Bunların ilki, Ali'nin fazileti ve halifelîği meselesidir. Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletliilerine ilişkin hadislerle yönelik farklı bakış açılarının varlığı ile Ali'nin halifelik sırası ve fazilet sıralamasını birbirinden farklı değerlendirme tutumu, Hanbelîlerin Mu'âviye ile ilişkisi açısından göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca sahâbîler arasında meydana gelen Cemel vakası ve Siffin savaşına ilişkin değerlendirmeler de üzerinde durulması gereken konular arasında yer almaktadır. Zikredilen hususlarla ilgili Hanbelî kaynaklarda yer alan bilgiler; dönemin şartları, Hanbelî mezhebinin içerisinde bulunduğu koşullar ve temas halinde olduğu mezheplerle ilişkilerini dikkate alarak deskriptif/betimleyici bir yöntemle ele alınmıştır. Bununla birlikte “şahıs ve metin üzerinde derinleşme” ilkesi çerçevesinde *Tenzihü Mu'âviye*'nin kaleme alınmasındaki temel saik ve metnin içerisinde yer alan bilgilerin arka planı tespit edilmiştir.

1. Hanbelîlerin Mu'âviye'ye Yaklaşımı

Hanbelî düşüncenin Mu'âviye ile ilgili kanaatleri, Ashâb-ı Hadîs ile Mu'âviye arasındaki ilişkide saklıdır. Mu'âviye taraftarlığı ya da daha genel bir ifadeyle Emevîleri desteklemek ile Ashâb-ı Hadîs arasında gayr-ı resmi bir bağlantıdan söz edilmektedir.⁶ Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) Yezîd b. Hârûn'un (öl. 206/821) çizgisini devam ettirerek, Mu'âviye'nin faziletini merkeze alan eserci yaklaşımı genişleterek sürdürdüğü belirtilmektedir.⁷ Bu ilişkinin temelinde de Emevî halifelerinin politikalarını toplum içerisinde kabul ettirebilme adına rivayet merkezli bir düşünce yapısını benimseme tavrının yattığı söylenebilir. Bu dönemde genel hatlarıyla Ashâb-ı Hadîs'in Emevîlere, Ashâb-ı Re'y'in ise Ali oğullarına yakın durduğu ifade edilebilir. Ashâb-ı Re'y'in lideri konumundaki Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) siyasi meselelerdeki yaklaşımı kısmen de olsa ilgili konuyu aydınlatmaktadır.⁸ Bu minvalde Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in oluşumunda karşımıza çıkan farklılaşmaların göz önünde bulundurulması gerekir. “Cemâa'-Fırka kutuplaşması”, “Sünnet-Bid'at kutuplaşması”, “Hadis-Re'y kutuplaşması” ve “Abbâsî-Fâtımî Hilafet kutuplaşması” bu süreçte üzerinde durulması gereken noktalar.⁹ Ashâb-ı Hadîs ile Mu'âviye taraftarlığı arasındaki irtibat, Osmânîyye ya da Osmânîler ile Ashâb-ı Hadîs arasında devam etmiştir.¹⁰ Daha sonraki süreçte bu eğilim, Hanbelîler tarafından Mu'âviye'yi övme ve savunma şeklinde genişleyerek sürdürülmüştür.

Hanbelîlerin Mu'âviye'ye yaklaşımı konusunda tespit edilen ilk husus, Ahmed b. Hanbel'in Mu'âviye'ye kötü söz söyleyenin arkasında namaz kılınmayacağına yönelik ifade-

⁶ Mehmet Zeki İşcan, *Selefîlik İslami Köktenciliğin Tarihi Temelleri* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 156, 158.

⁷ Muhammed 'Âbid el-Câbirî, *el-Musakkafûn fî'l-hadâratî'l-'arabiyye* (Beyrut: Merkezü Dirâseti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 2000), 95-96.

⁸ Mehmet Saffet Sarıkaya, “Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşlerinin Siyasî Arka Planı ve Onun Siyasî Tavrına Yansımaları”, *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, ed. Ahmet Kartal-Hilmi Özden (Eskişehir: y.y., 2015), 568-569.

⁹ Mehmet Kalaycı, “Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat”, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit (Ankara: Nobel Yayınları, 2020), 215-229.

¹⁰ Muhammed Mücahid Dündar, “Ehl-i Sünnet'in Siyasî Temâyülü Olarak Osmânîyye ve Osmânîler”, *Kelam Araştırmaları* 13/1 (2015), 91-119.

sidir.¹¹ Ahmed b. Hanbel'in Muâviye ile Ali arasında yaşananlarla ilgili çekimser bir tutum sergilediği anlaşılmaktadır.¹² Hanbelîlerin meydana gelen bu olaylarda genel olarak keff/uzak durma tavrını benimsedikleri ve yaşananlar hakkında sadece olumlu şeyler söylenebileceğini ifade ettikleri görülür.¹³ Muâviye ile ilgili kanaatlerine dair ipuçlarını barındıran bir konu olan Ali'nin halifelik ve fazilet sıralaması hakkında Ahmed b. Hanbel'in iki farklı görüşe sahip olduğu rivayet edilmektedir. Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen ilk görüşe göre o, fazilet sıralamasının hilafet sıralamasından bağımsız ele alınması gerektiğini düşünmektedir. 'Abdullah b. Ahmed'in babasından naklettiği birçok rivayette Ali'nin fazilet sıralamasında ilk üç halife ile aynı konumda değerlendirilmediğine yönelik bilgiler görmek mümkündür.¹⁴ Bu rivayetlere göre Hz. Peygamber'den sonra ümmetin en faziletlieleri; Ebû Bekir, Ömer ve Osman'dır. Ali ise bu üç isimden sonra aşere-i mübeşşereden diğer isimlerle birlikte bir alt kategoride zikredilmektedir. İbn Ebî Ya'lâ'nın (öl. 526/1131) konuyla ilgili zikrettiği, "Peygamber zamanında fazilet sıralaması yapıyorduk. Hz. Peygamber'den sonra bu ümmetin en faziletlieleri Ebû Bekir, Ömer ve Osman diyorduk. Bu, Hz. Peygamber'e ulaştı ve bunu inkâr etmedi." şeklindeki rivayet de bu hususta delildir.¹⁵

Yukarıda zikredilen rivayetlerin aksine Ahmed b. Hanbel'in az sayıda da olsa Ali'yi fazilet sıralamasında dördüncü olarak gördüğüne dair rivayetler bulunur. "Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisi Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali'dir." şeklindeki rivayet, Ahmed b. Hanbel ve Hanbelîlerin bu görüşe sahip olduğuyla ilgili bilgi mahiyetindedir.¹⁶ Ancak zikredilen rivayetlerin Ehl-i Sünnet dairesinin genişlemesiyle birlikte eserlerde yer alması, ilk rivayetlerin doğru olma ihtimalini artırmaktadır. Ayrıca Hanbelî mezhebinin genel eğilimi de dikkate alındığında atfedilen ilk görüşün yani ümmetin en faziletlieleri arasında Ali'ye yer vermeme düşüncesinin güçlendiği söylenebilir. Nitekim sonraki dönemde Hanbelîler tarafından bu konudaki tavrın daha net bir şekilde sergilendiği görülmektedir. Lâlekâî (öl. 418/1027) en hayırlıların Ebû Bekir, Ömer ve Osman olduğunu bu üçünü diğerlerinin önüne geçirdiklerini bunlardan sonra beşli grubun geldiğini ifade etmiştir.¹⁷ Son

¹¹ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahmân Süleymân el-'Useymîn (Riyad: el-Emânetü'l-Âmme, 1419/1998), 1/244, 285.

¹² İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1/251.

¹³ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 3/62. Nitekim Berbehârî, sahabenin sadece faziletlerinden bahsedilebileceğini söylemiş, onlar hakkında olumsuz sözler sarf eden kişileri heva sahibi olarak nitelendirmiştir. Ebû Muhammed el-Berbehârî, *Şerhu's-sünne*, thk. Ebû Yâsir Hâlid b. Kâsım er-Redâdî (Medine: Mektebetü'l-Gurâbâi'l-Eseriyye, 1994), 76-77, 111-112. Hanbelîlerden Ebû'l-Ferec eş-Şîrâzî (öl. 486/1094), Cemal ve Sıfın hakkında akıl yürütmeyi terk etmenin sünnet olduğunu vurgulamıştır. Ebû'l-Ferec eş-Şîrâzî, *et-Tabsıra fi usûli'd-dîn 'alâ mezhebi'l-imâmi'l-celil nâsiri's-sünne ve kâmi'i'l-bid'a Ahmed b. Hanbel*, thk. Yûsûf 'Abdullâh b. Muhammed es-Sam'ânî (Medine: Dâru'l-Me'sûr, 1434/2013), 168.

¹⁴ 'Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed b. Sa'îd b. Sâlim el-Kahtânî (Riyad: Dâru İbni'l-Kayyim, 1406/1986), 584-592; Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed*, thk. Ebû Mu'âz Târik b. 'Avdillâh b. Muhammed (Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye, 1420/1999), 370.

¹⁵ Konuyla ilgili birçok rivayet için bkz. İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1/350, 2/169-170. İbn Teymiyye'nin, Ali-Muaviye ilişkisi hakkındaki değerlendirmeleriyle ilgili olarak bk. İsmail Akkoyunlu, *İbn Teymiyye'nin Şîa'ya Reddiyesi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 327-339.

¹⁶ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1/350, 2/343, 3/339.

¹⁷ Ebû'l-Kâsım el-Lâlekâî, *Şerhu usûli'îtikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*, thk. Ebû Ya'kûb Neş'et b. Kemâl el-Masrî (İskenderiyye: Mektebû Dâri'l-Basîra, ts.), 1/152, 157.

olarak *Tabakâtü'l-Hanâbile*'de konuyla ilgili Ali'nin bizzat söylediği bazı cümlelere yer verildiği görülmektedir. Ali, kendi iradesi dışında “Ey ehl-i Kûfe! Boynumdaki bu sorumluluğu sizin boynunuza geçirmek istiyorum. Hz. Peygamber'den sonra insanların en hayırlısı Ebû Bekir, sonra Ömer, sonra da Osman'dır.” ifadesini kullanmıştır.¹⁸ Hanbelîlerin doğrudan Ali'nin söylediğini iddia ettikleri ifadelerden hareketle fikirlerini ispatlamaya gayret ettikleri görülmektedir.

Hanbelîlerin Muâviye'ye yaklaşımı konusunda ikinci ve daha açık bir desteğin görüldüğü nokta, Berbehârî (öl. 329/940-41) ve ashabıyla ilgili kaynaklarda paylaşılan bilgilerdir. Makdisî (öl. 390/1000 civarı), Bağdat'ta Muâviye sevdalısı aşırı bir topluluk, Müşebbihe ve Berbehâriyye şeklinde üç gruptan söz etmektedir. Aynı zamanda Bağdat'taki Hanbelîlerin Muâviye'ye karşı aşırı sempatileri olduğunu belirtmektedir.¹⁹ Bununla birlikte Makdisî'nin verdiği bilgilerden hareketle Hanbelîler arasındaki Muâviye sevgisinin ve bu konudaki aşırılıkların Bağdat ile sınırlı olmadığı, Cibâl, Hemedân, Fars ülkesinin Rey'e bağlı şehirlerinde ve Yehûdiye'de de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Makdisî'ye göre bu şehirlerde yaşayan insanlar arasında Muâviye sevgisinde dengeyi tutturamayan gâli/aşırı Hanbelîler bulunmaktadır.²⁰ Ayrıca Deylem hakkında bilgi verirken Makdisî'nin Muâviye konusunda ifrata düşmeyen ve aşırılığa kaçmayan, Allah'ın sıfatlarını yaratılmışların sıfatlarına benzeterek teşbih düşüncesine fırsat vermeyen hadis âlimlerinden bahsetmesi dikkat çekmektedir.²¹ Muâviye konusunda aşırı düşünceleri benimsemenin hadis âlimlerini tasnif ederken bir kıstas olarak kabul edildiği, Hanbelîlerin Ashâb-ı Hadîs içerisinde Muâviye konusundaki fikirleriyle farklı bir grubu oluşturduğu ve diğer hadis âlimlerinden ayrıldığı sonucuna ulaşılabilir. Bu bilgilerin yanı sıra 321/933 yılında Muâviye'ye lanet okumaya yönelik bir çağrıya muhalefet ettiği için Berbehârî'nin gizlenmek zorunda kaldığı ifade edilir.²² Ahmed b. Hanbel'e atfedilen Ali'yi diğer üç halifeden ayrı gören görüşe, Berbehârî'nin eserinde de rastlanır. O, ehl-i istikamet olmanın şartını üçünü (Ebû Bekir, Ömer ve Osman) ashabın diğerlerine takdim etmek şeklinde açıklar.²³

Hanbelîler arasında kendini gösteren Muâviye taraftarlığı, konuyla ilgili eserler kaleme almayı beraberinde getirmiştir. Nitekim İbn Ebî'd-Dünyâ (öl. 281/894), *Hilmü Mu'âviye* adını taşıyan eserinde Muâviye hakkındaki rivayetleri bir araya getirmiştir.²⁴ Aynı şekilde Bağdat'ın önde gelen dil bilginlerinden Gulâm-ı Se'leb (öl. 345/956), Muâviye'nin fazileti konusunda rivayet edilen hadisleri toplayarak bir eser kaleme almıştır.²⁵ Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071), Gulâm-ı Se'leb'in aşırı Muâviye taraftarı oldu-

¹⁸ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 3/295. Ayrıca bkz. Habib Zeyyat, “Abbâsîler Döneminde Muâviye Taraftarlığı”, çev. Muhammed Mücahid Dündar, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2013), 175-182.

¹⁹ Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, thk. Muhammed Emîn ed-Dannâvî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 116.

²⁰ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 289, 292, 298-299.

²¹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 265.

²² Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 228.

²³ Berbehârî, *Şerhu's-sünne*, 75-76, 134.

²⁴ İbn Ebî'd-Dünyâ, “Hilmü Mu'âviye”, *Selâsü resâil fi fedâilü Mu'âviye*, thk. 'İsâm Mustafâ Hezâyime-Yûsûf Ahmed Benî Yâsîn (İrbid: Müessesetü'l-Hammâde li'd-Dirâsâti'l-Câmi'iyye, 2000), 41-59.

²⁵ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 3/126-133.

ğunu, kendisine hadis dinlemeye gelenlere önce bu cüzü okuttuğunu, daha sonra diğer hadislerin rivayetlerine geçtiğini belirtmektedir.²⁶ Ebü'l-Kâsım es-Sekatî (öl. 406/1016), *Fedâilü emîri'l-mü'minîne Mu'âviyeti'bni Ebî Süfyân* isimli çalışmasında Muâviye hakkındaki müspet kanaatleri içeren otuz iki rivayeti bir araya getirmiştir.²⁷ Son olarak Ehvâzî'nin (öl. 446/1055), Muâviye'nin Hz. Peygamber'den naklettiği rivayetleri derlediği *Şerhu 'ikdi'l-îmân fi Mu'âviyeti'bni Ebî Süfyân* isimli çalışmasının on yedinci cüzünü zikretmek gerekir.²⁸

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın yaşadığı 5./11. asırda Hanbelîler arasında Muâviye'ye yönelik olumlu yaklaşımın devam ettiği görülmektedir. Nitekim Lâlekâî eserinde sahâbîlerin faziletlerine yer verirken Muâviye'ye de bu kapsamda değinmiştir.²⁹ Daha sonraki süreçte Hanbelîler arasında var olan Muâviye'ye yönelik olumlu bakış açısı genişleyerek Yezîd'i de kapsar hale gelmiştir. Özellikle Şam Hanbelîliği merkezli olarak Muâviye sevgisinin Yezîd'e de sıçradığı ve Hanbelîler arasında Yezîd'i öven rivayetlerin tedavüle sokulduğu gözlemlenmektedir. Nitekim Şam, Muâviye ve Hanbelîlik arasında kurulan güçlü ilişki dikkatlerden kaçmamaktadır. Özellikle Makdisî'nin “sevâdu'l-a'zâm” içerisinde Şam bölgesindeki Ashâb-ı Hadîs'i zikretmesi, bununla Hanbelîliğin içerisinde bulunduğu gruba kastetmesi ve 73 fırka rivayeti bağlamında Şam bölgesindeki Emevî iktidarı lehine siyasi göndermeleri olan “el-Cemâa” vurgusu bu ilişkiye tanıklık etmesi açısından önemlidir.³⁰ Şam Hanbelîliğinin en önemli temsilcisi konumundaki Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî'nin Yezîd b. Muâviye'yi sevmeyi Ehl-i sünnet olmanın şartları arasında göstermesi dikkat çekmektedir. Ayrıca Şîrâzî, Cebraîl'in Hz. Muhammed'e Muâviye ve oğlunu sevmenin farz olduğunu yazan yeşil bir varak getirdiğini söylemektedir.³¹ Zikredilen rivayetler, Hanbelî kaynaklarda meselenin ne denli önemsendiğini ve bu doğrultuda konuyla ilgili birçok uydurma rivayetin kullanıldığını açık bir şekilde göstermektedir.

²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/243; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed 'Abdulkâdir Atâ-Mustafâ 'Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 14/208.

²⁷ Ebü'l-Kâsım es-Sekatî, “Fedâilü emîri'l-mü'minîne Mu'âviyeti'bni Ebî Süfyân”, *Selâsü resâil fi fedâilü Mu'âviye*, thk. 'İsâm Mustafâ Hezâyime-Yûsûf Ahmed Benî Yâsîn (İrbid: Müessesetü'l-Hammâde li'd-Dirâsâti'l-Câmi'iyye, 2000), 59-86.

²⁸ Hasan b. 'Ali el-Ehvâzî, “Kitâbü Şerhu 'ikdi'l-îmân fi Mu'âviyeti'bni Ebî Süfyân”, *Selâsü resâil fi fedâilü Mu'âviye*, thk. 'İsâm Mustafâ Hezâyime-Yûsûf Ahmed Benî Yâsîn (İrbid: Müessesetü'l-Hammâde li'd-Dirâsâti'l-Câmi'iyye, 2000), 87-145.

²⁹ Lâlekâî, *Şerhu usûli 'itikâdi Ehlî's-Sünne ve'l-Cemâ'a*, 2/1089-1257.

³⁰ Muhammed Emin Eren, “Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar”, *Journal of Islamic Research* 29/2 (2018), 333.

³¹ Ebü'l-Ferec'e göre Hz. Peygamber, kulp-kapı-ev arasındaki ilişkiden hareketle Yezîd'e yüz çevirenlerin kendisine karşı çıkmış olacağını ve bundan dolayı kâfir kabul edileceğini belirtmiştir. Bu rivayette Peygamber'in ashâbı ev, Muâviye kapı ve Yezîd evin kapısının kulpu ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber bir gün Muâviye'yi çağırmış, o yanında Yezîd ile birlikte gelmiştir. “Sana bir müjde vereyim mi?” diyen Hz. Peygamber, “Allah, Cebraîl vasıtasıyla ikinizden razı olduğunu bana bildirdi.” ifadesini kullanmıştır. Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî, *Cüz' fih imtihânü's-sünni mine'l-bid'î*, thk. Fahd b. Sa'd b. İbrâhîm b. Mukrin (Abû Zabî: Dâru'l-İmâm Mâlik, ts.), 506-507; a.mlf., *et-Tabsıra fi usûli'd-dîn*, 164.

2. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın Tanzîhî Mu'âviye'si ve Dönemin Şartları

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, 380/990 senesinde Bağdat'ta dünyaya gelmiş, Hanbelî geleneğin önemli temsilcilerinden İbn Hâmid (öl. 403/1012) ve Ebû Nasr es-Sicî (öl. 444/1052) gibi isimlerden ders almıştır. *el-Ahkâmu's-sultâniyye* ve *el-Udde fi usûli'l-fikh* eserleriyle bilinen müellifin farklı alanlarda birçok çalışması bulunur. *Kitâbü'l-Mu'temed fi usûli'd-dîn*, *İbtâlû't-te'vilât li ahhârî's-sifât* ve *Mesâilü'l-îmân* makalenin konusuyla ilgili bilgilerin yer aldığı İslâm Mezhepleri Tarihi açısından önemli çalışmalarıdır. Ayrıntılı bir şekilde incelenecek olan *Tenzîhü Mu'âviye* adlı eser, Abbâsîler döneminde yazılması sebebiyle Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın ilmî cesaretinin bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.³² Ebû Ya'lâ el-Ferrâ bir yandan Hanbelî mezhebinde kelâmı kullanan ilk şahıs olarak tanımlanırken,³³ diğer taraftan mezhep mensupları tarafından İbn Fûrek'e (öl. 406/1015) yazmış olduğu reddiye nitelikli eserindeki zahiri yaklaşımıyla eleştirilmiştir.³⁴ Netice itibarıyla birçok farklı yönüyle dikkat çeken Ebû Ya'lâ el-Ferrâ yaşadığı dönemde Hanbelîler arasındaki en önemli isim olarak kabul edilir.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *Tenzîhü Mu'âviye* isimli eserini kaleme alması, Hanbelîler arasında Mu'âviye'yi savunma konusuna gösterilen ilgideki yoğunluğun artmasıyla doğrudan ilişkilidir. Hanbelîlerin Mu'âviye'ye yöneliminin artmasındaki neden ise Büveyhîlerin Bağdat'taki iktidarı ve bundan dolayı Şîî fikirlerin toplum içerisinde daha rahat bir şekilde ifade edilmesidir. Burada unutulmaması gereken diğer bir sebep ise Abbâsî devletin uyguladığı politikalarıdır. Abbâsîlerin Şîîlere yönelik tepkisi, Hanbelîlere yaklaşımlarıyla sonuçlanmıştır. İçerisinde bulunduğu ağır şartlar da Abbâsî iktidarına, Hanbelîlerle birlikte hareket etme dışında bir ihtimal bırakmamıştır. Abbâsîlerin bu zaman diliminde Hanbelîlerin politikalarına fırsat vermesi ve hatta mezhebin fikirlerine resmi bir hüviyet kazandırması da bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Konu özelinde 4./10. yüzyılda gerçekleşen Şîî-Sünnî kutuplaşması ve bunun yansıması olarak yaşanan olayların zikredilmesi gerekir. Büveyhîler döneminde uygulanan "Sebbü's-Sahâbe" politikası ve bu doğrultuda sahabeyi lanetleyen yazıların camilere asılması bu çatışmanın şiddetlenmesine neden olmuştur. İbnü'l-Esr'in 351/962 yılında zikrettiği Mu'âviye'ye, Fâtıma'dan Fedek arazisini gasb edenlere, Ebû Zerr'i Medine'den sürgün edenlere ve bunun gibi bazı sahâbîlere yönelik lanet ifadelerinin camilere yazılması çerçevesindeki olaylar dikkat çekmektedir.³⁵ Aynı şekilde bu dönemde Hüseyin

³² Cengiz Kallek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/253-255.

³³ Bu tarz ifadelerle ihtiyatla yaklaşmakla birlikte Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın tam ve mutlak olarak bir mütekellim olmadığı onun sayesinde bu konuda bir kırılma yaşandığı söylenebilir. Özellikle Ebû Ya'lâ el-Ferrâ sonrası İbn 'Akîl (öl. 513/1119) ve İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) ile birlikte bu damar daha net görünür hale gelmiştir. İbrahim Aslan, "el-Usûlü'l-Hamse'nin Hanbelî Yorumu: el-Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ Örneği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/1 (2012), 55-83; Ulvi Murat Kılavuz, V.-VI. Yüzyılda Tartışmalı Bir Hanbelî İbnü'z-Zâğûnî ve Sıfat Anlayışı (Bursa: Emin Yayınları, 2016), 23-36.

³⁴ Salahuddîn es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût-Türkî el-Mustafâ (Beyrut: Dâru İhyâ li't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000), 3/8; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Defu şühbeti't-teşbih*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.), 6.

³⁵ 'İzzeddîn İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ebü'l-Fidâ 'Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987), 7/275.

yin'in şehit edildiği gün, görkemli bir şekilde "Aşure merasimleri" çerçevesinde düzenlenen etkinliklerle kutlanmıştır.³⁶ Bütün bu yaşananlar; Şîî-Sünnî mücadelesini tetiklemiş, Bağdat'taki Sünnî Hanbelîlerin tepkisini çekmiş ve özellikle Muâviye hakkında olumlu içeriklerin paylaşılmasına sebep olmuştur. Nitekim 4./10. asrın önemli Hanbelî simalarından Gulâmü'l-Hallâl (öl. 363/974), Ali hakkında olumsuz fikirlere sahip olması nedeniyle Büveyhî hükümdarı Muizzüddeve'nin (öl. 356/967) kız kardeşine şikâyet edilmiştir. Hanbelî bir ismin Ali ile ilgili menfi görüşleri sebebiyle Büveyhîlere şikâyet edilmesi, Hanbelî-Muâviye/Büveyhî-Ali paradoksunu göstermesi açısından önemlidir. İbn Ebî Ya'lâ bu sebeple Muizzüddeve'nin kız kardeşinin huzurunda kelamcılarla bir tartışma meclisinin tertip edildiğini, Gulâmü'l-Hallâl'ın burada üstün geldiğini ve tartışmadaki başarısı sebebiyle kendisine verilen hediyeleri ihtiyacı olmasına rağmen kabul etmediğini belirtmiştir.³⁷ Ayrıca Sünnî-Şîî çatışmalarının halk arasında meydana getirdiği olumsuz havayı ve Hanbelîler tarafından yapılan sohbetlerde sahabenin faziletlerinden bahsedilmesini engellemek için Adudüddeve'nin (öl. 372/983) vaaz vermeyi yasakladığı görülmektedir. Hanbelî âlim İbn Sem'un (öl. 387/997) bu yasağı dinlememiş, vaazlarına devam etmiş ve bu sebeple Adudüddeve onun huzuruna getirilmesini emretmiştir. Hanbelî kaynaklara göre İbn Sem'un'un konuşmasından etkilenen Büveyhî hükümdarı onu serbest bırakmıştır.³⁸

İbnü'l-Esir, 422/1031 yılında "Bağdat'ta Fitne" başlığında el-Hazlecî es-Süfî'nin çıktığı seferde, topladığı silahlı adamlarla birlikte Bâbü's-Şa'îr'e yürüyüp, "Bu gün Muâviye günüdür." şeklinde bağırması ve bundan rahatsız olan Kerh halkının oklarla karşılık vermesinin tartışmaların çıkmasına neden olduğundan bahsetmiştir. İmâmiyye'nin önde gelen âlimlerinden Şerîf Murtazâ'nın (öl. 436/1044) evine saldırılması ve Kerh'teki halka yardım ettikleri gerekçesiyle Yahudi evlerinin yağmalanması, Hanbelîler ile Şîîler arasındaki gerginliğin tırmanmasına yol açmıştır. Halifenin taraf olmayarak halkı yatıştırılmaya çalışması ve Büveyhî vezirinin çabaları etkili olmamış, vezir zikredilen olaylarda öldürülmüştür.³⁹ Aynı zaman diliminde Abbâsî halifelerinin onayıyla yayımlanan "Kâdirî itikadındaki" Hanbelî vurgu da bu gerekçeyle açıklanabilir. Özellikle metinde yer alan Hz. Peygamber'in eşlerine saygının gerekliliği, Muâviye hakkında hayırdan başka bir söz söylenmemesi ve sahâbîler arasındaki problemlere karışılmasının yanlışlığı⁴⁰ gibi hususlar Şîî düşünceye karşı mücadelenin izlerini ortaya koymaktadır. Mezheplerin farklı grup ve disiplinlerle etkileşimi, fikirlerin oluşumunda ya da öne çıkmasında önemli bir etkidir. Buradan hareketle Hanbelîlerin Muâviye'yi daha sıkı bir şekilde sa-

³⁶ Ahmet Güner, "Şîî Yüzyılında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", *İslam Medeniyetinde Bağdat*, ed. İsmail Safa Üstün (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 1/156-160; Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîîlik* (Sivas: Vizyon Yayıncılık, 2003), 118-128.

³⁷ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 3/218.

³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/254-255. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 185-198.

³⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/199-200; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/213.

⁴⁰ Metnin tamamı için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/279-282. Ayrıca bk. Maşide Kamit, "Kâim-Biemrillâh'ın Hilâfetine Sünnî ve Şîî İktidar Mücadelesi", *İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 12/24 (2014), 179-207.

hiplenmesi, Bağdat'ın özellikle Kerh mahallesinde var olan ve Büveyhîlerin desteğiyle güç kazanan Şîî düşüncenin mevcudiyetiyle ifade edilebilir.

2.1. Hanbelîliğin 'Adî b. Müsâfir Üzerindeki Etkisi

Eserin içeriğinden önce içinde yer aldığı mecmuadan hareketle Hanbelîler arasındaki Yezîd'e yönelik savunmacı ve övücü ifadelerin, Yezîdlere etkisinin olup olmadığı meselesi gündeme getirilmelidir. Zira bazı durumlarda eserde yer alan bilgilerden ziyade çalışmanın yer aldığı mecmua ve birlikte istinsah edilen diğer eserler daha önemli bilgiler sunabilmektedir. Hanbelî düşünce ile Yezîdî fikirler arasındaki geçişkenlik meselesinde ilk bakışta bazı değerlendirmelerin yapılması söz konusudur. Yezîdîliğin dönüştüğü Adeviyye tarikatının kurucusu kabul edilen Şeyh 'Adî b. Müsâfir'in (öl. 557/1162) yazmış olduğu eserde yer alan Hanbelî fikirler ve iki mezhep müntesiplerinin yoğun olarak yaşadıkları coğrafyanın yakın olması dikkat çekmektedir.⁴¹ İbn Teymiyye (öl. 728/1328) konuyla ilgili, Yezîd'i lanetleyen bir grubun ve sünnete bağlı olduğunu iddia ederek Yezîd'in ileri gelen salih zatlardan ve önemli imamlardan biri olduğuna inanan diğer bir grubun varlığından söz eder. İbn Teymiyye'ye göre ikinci görüşte olan Şeyh Hasan b. 'Adî ve taraftarları, bazı ifadeleri 'Adî b. Müsâfir'e nispet ederek onun söylediğini iddia etmiştir. Bunların birinde Yezîd hakkında tereddüde düştüklerinden dolayı yetmiş velinin yüzünün kibleden alıkonduğu ifade edilmektedir. İbn Teymiyye, bu sözleri Adeviyye tarikatının aşırıları ile Kürtlerin cahilleri ve benzeri sapıkların söylediğini belirtmektedir.⁴² İbn Teymiyye aslında 'Adî b. Müsâfir'in Ümeyye oğullarının soyundan gelen salih ve faziletli bir kişi olduğunu, şeyhi Ebü'l-Ferec el-Makdisî'nin yoluna davet ettiğini fakat sonradan tarikatlarına mevzu hadisler, Şeyh 'Adî, Yezîd ve Râfîzîlere saldırı hususlarında birtakım aşırılıklar, Râfîzîlerin tövbesinin kabul edilmeyeceği gibi yalanların eklendiğini belirtmiştir. Ayrıca o, Ehl-i sünnet içerisinde bir fırkanın Yezîd b. Muâviye'yi lanetlediğini; diğer bir fırkanın onu sevdiğini, son olarak Ahmed b. Hanbel, onun ashâbı ile diğer Müslümanlardan mutedil olanların içerisinde yer aldığı son grubun da ne lanetlediğini ne de sevdiğini söylemiştir.⁴³

Ebü Ya'lā el-Ferrâ'nın eserinin bulunduğu mecmua içerisinde aynı müstensih taraftından kaydedilmiş Ahmed b. Hanbel'in itikadına dair risaleler ve daha önce değinilen Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî'nin *İmtihânü's-sünni mine'l-bid'î* isimli çalışması gibi birçok eser yer

⁴¹ Metin Bozan, *Şeyh 'Adî Bin Müsâfir Hayatı, Menkabevî Kişiliği ve Yezidi İnanıcındaki Yeri* (İstanbul: Nübihar, 2012), 37-70.

⁴² İbn Teymiyye bunları söylemekle birlikte bu grubun, Şîilerin cahillerinden daha hayırlı olduğunu belirtmektedir. Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmiyye, 1406/1986), 4/518-519.

⁴³ Aynı şekilde İbn Teymiyye, 'Adî b. Müsâfir'in Hanbelî Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî ve Şeyhülislâm Hekkârî gibi bilinen Sünnîlerin yolundan gittiğini belirtmektedir. 'Adî b. Müsâfir'in takipçisi olduğu ifade edilen Ebü'l-Ferec'in Şam bölgesindeki Hanbelîlerin lideri olması ve ailesinin de "İbnü'l-Hanbelî sülalesi" şeklinde nitelendirilmesi aradaki irtibatın bir başka göstergesidir. Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, thk. Abdurrahmân b. Muhammed Kâsım (Medine: Mücemme'u'l-Melik Fahd, 1416/1995), 3/363, 377, 427; a.mlf., *el-İstikâme*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Cize: Dâru'l-Hicr, 1402/1982), 1/88-89. Ayrıntılı bilgi için bk. Adnan Demircan, "İbn Teymiyye'ye Göre Yezîd b. Muâviye'nin Durumu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (1996), 139-140.

almaktadır. Daha önemlisi bu mecmuada 'Adî b. Müsâfir'in Ehl-i sünnet akaidine dair yazdığı risalenin bulunmasıdır. Mecmuanın içerisinde sırasıyla; 1. Ebü'l-Fadl 'Abdül-vâhid b. 'Abdülazîz et-Temîmî'nin (öl. 410/1019) *Kitâbü'l-İ'tikâdi'l-merviyi 'ani'l-imâm Ebî 'Abdillâh Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî fi usûli'd-dîn* adlı eseri, 2. Müellifi meçhul *Mukaddime-tü fi İ'tikâdi'l-imâm Ahmed b. Muhammed b. Hanbel*, 3. Ebü'l-'Abbâs İbn Sureyc'in (öl. 306/918) *Cüz' fih ecvibetü'l-imâmî'l-âlim Ebi'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ömer b. Sureyc fi usûli'd-dîn* isimli risalesi, 4. 'Adî b. Müsâfir eş-Şâmî'nin *İ'tikâdü Ehlî's-Sünne ve'l-Cemâ'a* isimli eseri, 5. Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî'nin *Cüz' fih imtihânü's-sunnî mine'l-bid'i* adını taşıyan kitabı, 6. 'Ali b. Ahmed b. Yûsûf el-Kureşî'nin (öl. 486/1094) *Mesâilü'l-İmtihân li Ebi'l-Ferec Abdülvâhid b. Muhammed eş-Şîrâzî bi ğayri'l-edilleti fi usûli's-sünne* isimli risalesi, 7. Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Beğavî'nin (öl. 516/1122) *Fasl fi usûli'd-dîn mustehrac min şerhi's-sünne* adlı eseri, 8. Ebû Tâhir İbrâhîm b. Ahmed b. Yûsûf el-Kureşî'nin (öl. V./XI. asır) *Fasl fi beyânî İ'tikâdi ehlî'l-imân* isimli kısa risalesi, 9. Abdülkâdir Cîlânî/Geylânî'nin (öl. 561/1165-66) *Kitâb fi usûli'd-dîn*'i, 10. 'Ali b. Ahmed b. Yûsûf el-Kureşî'nin *Kitâbü Hediyeti'l-ahyâ li'l-emvât ve mâ yesilü ileyhim mine'n-nefi ve's-sevâbi 'alâ mümirri'l-evkât* adını taşıyan çalışması, 11. Ebü'l-Kâsım 'Abdurrahmân b. Muhammed el-Ensârî el-Buhârî'nin *Münâzaratü Ca'fer b. Muhammed es-Sâdik me'a'r-Râfidî* isimli risalesi, 12. Ebû Tâhir İbrâhîm b. Ahmed b. Yûsûf el-Kureşî'nin *Fasl fi imtihâni Ahmed b. Muhammed b. Hanbel me'a emîri'l mü'minîne fi halkı'l-Kur'ân* ve çalışmaya konu olan 13. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *Kitâb fih tenzihü hâli'l-mü'minîne Mu'âviyeti'bni Ebî Süfyân mine'z-zulm ve'l-fisk fi mütâlebetih bi demi emîri'l-mü'minîne 'Osmân* isimli eseri yer almaktadır.

Müstensih tarafından benzer konulardaki risalelerin bir araya getirilmiş olması, 7./13. yüzyıl Şam coğrafyasındaki yaklaşımı ve Hanbelîlik ile Yezîdîler için tarihi önemli bir şahsiyet kabul edilen 'Adî b. Müsâfir arasındaki yakınlığı göstermesi açısından önemlidir. Bir diğer önemli husus, 'Adî b. Müsâfir'in yazdığı Ehl-i sünnet akaidine dair metninde diğerlerine kıyasla Muâviye vurgusunun belirgin bir şekilde fazla olmasıdır. Müellif; Muâviye'yi müminlerin dayısı, Allah resulünün redifi (Hz. Peygamber'in bineğini kullananlar ya da bineğinde arkasında bulunanlar), vahiy kâtibi, vahiy konusunda eminullah, Hz. Peygamber tarafından cennetle müjdelenen ve Peygamber'in vefat ederken dahi ondan razı olduğunu belirttiği bir şahsiyet olarak nitelenmektedir. Ayrıca 'Adî b. Müsâfir'in risalesinde Yezîd b. Muâviye hakkında da olumlu ifadeler verildiği görülmektedir. Ona göre Yezîd; imam oğlu imam, hilafeti üstlenmiş, Allah yolunda mücadele etmiş, kendisinden hadis ve ilim nakledilen, Hüseyin'in şehit edilmesi dolayısıyla Râfîzîlerin bu konudaki ve diğer meselelerdeki bütün ithamlarından berî bir isimdir.⁴⁴ Netice itibarıyla 'Adî b. Müsâfir'in benimsediği fikirlerin oluşumunda Hanbelî düşüncenin etkisine dair güçlü bazı emarelerin olduğu görülmektedir. Bununla birlikte canlı yapılar olarak kabul edilen mezheplerin yaşadığı değişimleri dikkate alarak bugünkü Yezîdîlik ile Hanbelîlik arasında bir benzerliğin olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Burada özellikle müstensihin eyleminden hareketle dönemin mevcut yaklaşımı ve Yezîdîliğin ilk dönemine yönelik bir değerlendirme söz konusudur. 'Adî b. Müsâfir sonrası sürecin ne şekilde devam ettiği ve bu

⁴⁴ 'Adî b. Müsâfir, *İ'tikâdü Ehlî's-Sünne ve'l-Cemâ'a*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi-Tahşîn İbrâhîm ed-Düseki (Medine: Mektebetü'l-Ğurâbâi'l-Eseriyye, 1419/1998), 37-38.

etkinin boyutları hakkında ayrı müstakil bir çalışmaya ihtiyaç olduğu ifade edilmelidir.

2.2. Eserin Muhtevası

İbn Ebî Ya'lâ tarafından *Tebrietü Mu'âviye* şeklinde kaydedilen eser,⁴⁵ yazma nüshada bulunan ifadelerden hareketle *Tenzihü Mu'âviye* şeklinde isimlendirilmektedir.⁴⁶ Risalenin girişinde belirtildiği üzere İbn Ebî Ya'lâ bu eseri, babasının vefatından iki ay önce 458/1066 yılının Recep/Haziran ayında Nehru'l-Kalâîn'in batı tarafında bulunan mescidinde babasına okunurken dinlemiştir. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, genel hatlarıyla Muâviye hakkında söylenenlerin doğru olmadığını ifade etmek için kaleme aldığı eserinde Muâviye'ye fisk ve zulüm isnadının söz konusu olamayacağına, Ali ve ashabının onun hakkındaki olumlu ifadelerine, Hz. Peygamber'e atfedilen Muâviye hakkındaki rivayetlere, Muâviye'nin müminlerin dayısı olduğuna (Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Habîbe'nin kardeşi olması sebebiyle) ve Ali hakkında ortaya çıkan gulât/aşırı fikirlere yer vermiştir.⁴⁷

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muâviye'ye, Ali ile arasında yaşananlar nedeniyle fisk ya da zulüm isnat edilmesinin caiz olmadığını ve ilgili hususta verilen kararların Muâviye'nin içtihadı şeklinde değerlendirilmesi gerektiğini söylemiştir. Nitekim Muâviye'nin bu meseledeki içtihadı, Osman'ın amcasının oğlu ve dostu olması nedeniyle onun kanını talep etme konusunda en haklı kişi olduğu gerçeğinden hareketle doğru olarak telakki edilmiştir. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Ahmed b. Hanbel'in ikisi arasındaki olaylar hakkında "İyi sözlerden başka bir şey söylememeli" dediğini aktarır. Bu düşüncesini ispatlama adına Bakara suresinin 134. ayetini ve "Ashabımı bırakın, sizden biriniz her gün Uhud kadar infak etse dahi onlardan birinin seviyesine ulaşamaz." rivayetini zikreder. Bunun yanı sıra "Kim ashabıma küfrederse/söverse Allah'ın laneti üzerine olsun!" anlamını ihtiva eden birçok hadisi eserine dâhil eder. Allah, Tahrim suresi 8. ayette Hz. Peygamber'i ve onunla birlikte iman edenleri utandırmayacağını belirtir. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya göre Muâviye de bu ayette zikredilen isimler arasında yer almış ve Allah'ın övgüsüne mazhar olmuştur. Ayrıca Ebû Ya'lâ, Hicr suresi 47. ayetteki ifadelerle ilgili Ali'nin "Ben ve Osman'ın Allah'ın bahsettiği kişilerden olmasını ümit ediyorum." dediğini kaydetmiştir.⁴⁸

⁴⁵ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 2/205.

⁴⁶ 11 varaktan oluşan el yazmasının her sayfasında 14 satır bulunmaktadır. Nüshadaki ferağ kaydı, 669/1271 yılı Recep ayının 18. günüdür. Nüsha Yûsûf b. Muhammed b. Yûsûf el-Hekkârî tarafından istinsah edilmiştir. Eserin müstensih kimler tarafından ulaştırıldığı da risalenin sonunda yer almaktadır. İbn Ebî Ya'lâ'dan Yahyâ b. Se'dûn el-Kurtubî ondan Ebû İshâk İbrâhîm b. Muzafer b. İbrâhîm el-Harî ondan da Ebû'l-Feth Mes'ûd b. Yûnûs b. 'Ali el-Fakîh eseri dinlemiştir. Ebû'l-Feth'in eseri kıraat yoluyla müstensih ten tahammül etmesi 581/1185 senesinde gerçekleşmiştir. Bilindiği kadariyla tek nüsha İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesinde yer almaktadır. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Tenzihü Mu'âviye*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2763/13), 1a-11b. Bütün mecmua dikkate alındığında ise eser, son ve on üçüncü risale olarak 178a-188b sayfaları arasında yer almaktadır. Bu çalışma Ebû 'Abdullâh el-Eserî tarafından tahkik edilmiştir.

⁴⁷ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Tenzihü hâl'l-mü'minine Mu'âviyeti'bnî Ebî Süfyân mine'z-zulmi ve'l-fiski fi mü'tâlebetihî bi'demi emîri'l-mü'minine 'Osmân*, thk. Ebû 'Abdullâh el-Eserî (Riyad: Meketbetü'r-Rüşd, 1422/2001), 83.

⁴⁸ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Tenzihü Mu'âviye*, 84-91.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın eserinde düşüncesini ispatlama adına değindiği konulardan biri, Ali ve ashabının Muâviye hakkındaki olumlu ifadeleridir. Bu minvalde Ali'nin bizzat kendisi Muâviye ve ashabının cennet ehlinden olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde Ali, Muâviye'ye doğru yürüdüğünde “Cennet ehli, cennet ehline doğru yürüdü.” denilmiştir. Ali'nin Allah'a Ehl-i Şam'ı bağışlaması için dua ettiği ve “Muâviye'nin idareciliğini/ emirliğini kerih görmeyin. Eğer onu yitirecek olursanız karpuz gibi başlarınızın omuzlarınızdan yere düştüğünü görürsünüz.” dediği belirtilmektedir. Ayrıca esere göre Ali, Eşter (öl. 37/657?) ile birlikte Siffin günü öldürülen birinin yanından geçerken onun mümin olduğunu, dalalet üzere öldürüldüğünü ve ölümünden sonra da mümin olduğunu ifade etmiştir. Ali'nin Muâviye ile giriştiği mücadelede iki taraf için de Allah'tan mağfaret istediği belirtilmiştir. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya göre Muâviye'nin Ali'ye karşı girişmiş olduğu mücadelede tek olmaması, cennetle müjdelenen ve Ömer'in atadığı hilafet şurasında yer alan Talha b. 'Ubeydullâh (öl. 36/656) ile Zübeyr b. 'Avvâm (öl. 36/656) ve Hz. Âişe (öl. 58/678) gibi isimlerle aynı safta yer alması, onun yapmış olduğu eylemlerdeki haklılık payını yükseltmektedir. Eser içerisinde zikredilen üç isimle alakalı da bazıları doğrudan Ali tarafından söylenmiş birçok olumlu ifadeye yer verilmektedir.⁴⁹

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın Muâviye'yi savunma gayretiyle kullandığı en önemli argüman, Hz. Peygamber'in Muâviye hakkında kullandığı olumlu ifadeler ve etmiş olduğu dualardır. Nitekim Hz. Muhammed, “Allah'ım Muâviye'ye kitabı öğret, şehrinde onu güçlendir ve onu azaptan koru!” şeklinde dua etmiştir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in Muâviye'ye “Sen bendensin ben de sendenim. Cennet kapısında bu iki parmağım gibi benimle yan yana olacaksın.” dediği aktarılmaktadır. Bir başka rivayette ise Hz. Peygamber, “Cennette benimle buluşuncaya kadar bu oku all!” ifadesini kullanmıştır. Muâviye hakkında en önemli payelerden biri olarak kullanılan vahiy kâtipliği, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın da istifade ettiği unsurlardan biridir. Nitekim müellif eserinde konuyla ilgili Cebraîl'in, “Ey Muhammed, senin kâtibin ne kadar güvenilir!” ifadesini kullandığını belirtmektedir. Dikkat çekici diğer bir anlatıda ise Hz. Peygamber, Ebû Bekir ve Ömer ile bir durum hakkında istişare etmiştir. Onlar, “Allah ve Resülü en iyisini bilir.” şeklinde karşılık verdiği için, Hz. Peygamber “Bana Muâviye'yi çağırın!” demiştir. Ebû Bekir ve Ömer bu duruma sinirlenmiş ve “Peygamberin işini çözmek için Kureys'ten iki adam bulunmasına rağmen, Peygamber Kureys'in veletlerinden birini mi çağırıyor?” ifadesini kullanmıştır. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ zikrettiği bu haberlerin, Âcurrî'nin (öl. 360/970) *Şer'î'a* isimli kitabında bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁰ Muâviye hakkında olumlu bir bakış açısı ortaya koyma adına, İslâm düşüncesinin Hz. Peygamber'den sonra en önemli iki ismi hakkında bu tarz rivayetlerin kullanılması bir hayli ilginçtir. Kullanılan rivayetlerin sahih olup olmadığı değil; Hanbelîler nezdinde bu meselenin ne şekilde değerlendirildiği dikkate şayan bir durumdur.

Müellif, Ebû Bekir 'Abdülâzîz b. Ca'fer b. Ahmed el-Bağdâdî'nin (öl. 363/974) *Sünne* isimli kitabında geçtiğini belirterek Hz. Muhammed'in Muâviye ile birlikte Ümmü Habîbe'nin (öl. 44/664) yanına gittiğinden bahsetmektedir. Peygamberin “Muâviye'yi seviyor musun?” sorusuna Ümmü Habîbe, “Sevmiyorum!” şeklinde cevap verince “Onu

⁴⁹ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Tenzihü Mu'âviye*, 91-98.

⁵⁰ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Tenzihü Mu'âviye*, 103.

sev, çünkü ben onu seviyorum ve onun sevdiği kişiyi de seviyorum. Cebrail ve Mikail de onu seviyor. Allah, Cebrail ve Mikail'den daha fazla onu seviyor.” demiştir. Yanı sıra Ebû Süfyân (öl. 31/651-52), Osman'ın yanına gitmiş ve “Muâviye'den nasıl razısın?” diye sormuştur. Osman, “Nasıl razı olmayayım Hz. Peygamber'in ona 'Helal olsun, gökyüzünden gelen haber üzerine emin insanlardan oldun.' dediğini işittim” şeklinde karşılık vermiştir. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ayrıca Muâviye'nin kıyamet günü iman nurundan bir elbise ile diriltileceğini belirtmektedir. Müellif, bu konuda çok daha fazla rivayet aktarabileceğini ancak bu kadarının yeterli olduğunu söyleyerek ilgili bahsi sonlandırmıştır.⁵¹ En son zikredilen iki rivayette olayların içerisinde Muâviye'nin kız kardeşi ve babasının yer alması dikkat çekmektedir. Müellifin burada olayların gerçeklik ihtimalini artırma gayesiyle hareket ettiği söylenebilir.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Tenzîhü Mu'âviye*'sinde düşüncesini ispatlamak için Hz. Peygamber'in eşlerinin erkek kardeşlerine “müminlerin dayısı” dendiğini ve bunun önemli bir meziyet olduğunu belirtmektedir. Müellif buradaki isimlendirmenin tazim kastıyla yapıldığını ve bunun gerçek anlamda kullanılmadığını ifade etmektedir. Buna delil olarak da Peygamber'in yüceltme niyetiyle “Dayı, baba gibidir.” dediğini aktarmaktadır. O, Ahmed b. Hanbel'in bunu kesin bir şekilde ifade ettiğini, Muâviye ve İbn Ömer'in (öl. 73/693) müminlerin dayısı olduğu fikrini savunduğunu paylaşmaktadır. Merrûzî (öl. 275/888), konuyla ilgili Rakka'dan Ahmed b. Hanbel'e bir kitap geldiğinden ve onların “Muâviye müminlerin dayısı değildir.” dediğinden söz etmektedir. Bunun üzerine Ahmed b. Hanbel sınırlanmış ve “Bu konuda onların itirazı nedir ki! Tövbe edene kadar onlara eziyet edilsin.” ifadesini kullanmıştır. Müellif bunun Ahmed b. Hanbel'den gelen abartılı bir ifade olduğunu düşünmektedir. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muâviye'nin müminlerin dayısı olduğu konusunda Şâfiî'nin ashâbı yani Eş'arîlerin, Şâfiî'ye (öl. 204/820) muhalefet ederek bu isimlendirmenin yapılamayacağı görüşüne sahip olduğunu belirtmektedir.⁵² Bu durumda müellife göre Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel aynı kanaate sahip olur. Şâfiî'nin bu konudaki görüşünden bağımsız olarak Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın Şâfiî ile ashâbı arasında bir ayrıma gitmesi, Eş'arîlerin Ahmed b. Hanbel ile ashâbı arasında yaptıkları ayırım gerçeğinden hareketle ihtimal dâhîlindedir. Bu nedenle Hanbelîlik-Eş'arîlik ilişkisi açısından Muâviye konusunun ihtilaf edilen hususlardan biri olduğu anlaşılmaktadır.⁵³ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya göre bu isimlendirme, kıyas ve lügat açısından değil; tevkif ve şeriat yoluyla yapılmaktadır. Çünkü şeriatla erkek kardeşlerin dayı olarak isimlendirildiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Âcurrî, bu tarz rivayetleri Muâviye'nin faziletlerini aktardığı tefsir kitabında nakletmiştir. İbn Batta'nın

⁵¹ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Tenzîhü Mu'âviye*, 99-105.

⁵² Bu kısımda yer alan metinden hareketle cümleyi “Şâfiî'nin ashâbı yani Eş'arîler ve İmam Şâfiî'nin aksine Ahmed b. Hanbel, onların müminlerin dayısı olmadığı şeklindeki görüşlerine katılmaz” şeklinde anlamak da mümkündür. Nitekim yapmış olduğu çalışmada Aram A. Shahin, ifadeyi bu şekilde değerlendirmiş ve Ahmed b. Hanbel ve Şâfiî'nin farklı kanaatlere sahip olduğunu belirtmiştir. Konuyla ilgili Kurtubî ve İbn Kesîr gibi isimlerin tefsirlerinde Şâfiî'nin bu konudaki kanaatine ilişkin iki farklı rivayetin yer aldığını ifade etmek gerekir. Ayrıca son dönemde Muâviye'nin müminlerin dayısı olmasıyla ilgili çalışmalar yapılmıştır. Hamza en-Nâyilî, *Hâlû'l-mü'minîne Mu'âviye* (Doha: Dâru'l-İmâmi'l-Buhârî, 1433/2012); Emîr b. Ahmed el-Karavî, *Fedâilü hâli'l-mü'minîne Mu'âviye b. Ebî Süfyân* (Medine: Dâru Menâri't-Tevhîd, 1436/2015).

⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsa Koç, *Mezhepler Arası Mücadele Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 261-265.

(öl. 387/997) *Fevâid* adlı kitabının bir cüzünde naklettiğini ifade ederek Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Hasan ile Muâviye arasında geçen bir diyalogu eserine dâhil etmiştir. Muâviye Hasan'ın ziyareti sırasında minbere çıkmış ve Hasan'a "Ben Mekke'nin merkezinden değil miyim ve ben vahiy kâtibi değil miyim?" diye sormuştur. Her iki soruya da Hasan'ın olumlu cevap vermesinden sonra Muâviye "Allah'ım şahit ol!" diyerek minberden inmiştir. Daha sonra Hasan minbere çıkmış ve "Şîatü âli Muhammed'den" söz etmiştir. Muâviye'nin "Bunlar kimlerdir?" şeklindeki sorusuna Hasan; "Şeyhayn, Osman, babam Ali ve Muâviye'ye kötü söz söylemeyenler" diyerek karşılık vermiştir.⁵⁴

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın eserinde son olarak değindiği konu, Ali hakkında toplum içerisinde yayılmaya başlayan bazı gulât fikirlerdir. Şîa içerisinde var olan halifeliğin vasiyet ile tespit edilmesi gerektiği görüşünü reddeden müellif, Hz. Peygamber'in bu konuda bir vasiyetinin bulunması halinde Ali'nin iki hakemi belirlemeyeceğini düşünmektedir. Ali'yi destekleyenler arasında Ebû Bekir ve Ömer hakkında olumsuz ifadeler kullanan insanların varlığından bahseden yazar, bazılarının Ali'yi ilah olarak görmeye başladıklarından söz etmektedir.⁵⁵ Ali'nin taraftarları arasında bunun gibi fikirlerin bulunduğu söylenmesi, Ali-Muâviye çekişmesinde bir üstünlük kurma çabası şeklinde değerlendirilebilir. Nitekim kendini savunma yollarından biri de karşı tarafı kötümek olduğu için Ali'nin taraftarları arasında neşet eden bu fikirleri zikretmek, Muâviye'nin taraftarları arasında bunun gibi bir yaklaşımın bulunmadığını ortaya koyma çabasıdır. Ali'nin taraftarları arasında doğan ve İslâm dini açısından tehlikeli kabul edilen fikirler, aynı zamanda kendi düşüncesinin doğruluğunu ispatlama aracı olarak kullanılmış gibi gözükmektedir. Aksi halde Muâviye'ye fisk ve zulüm isnadının caiz olmadığını ortaya koymak için yazılan bir eserde Ali hakkında ortaya atılan iddiaların zikredilmesini açıklamak kolay olmayacaktır.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın bahsedilen eseri dışında diğer çalışmalarından da Muâviye hakkındaki yaklaşımına dair veriler elde edilebilmektedir. Örneğin; o, Hz. Peygamber'den sonra en faziletli kişinin Ebû Bekir, Ömer ve Osman olduğunu; Ali konusunda ise tevakkuf edileceğini ifade etmiştir.⁵⁶ Bunun yanı sıra Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Hanbelîlerin kadınlar arasında en faziletli isim olarak Hz. Âişe'yi kabul ettiğini dile getirmiştir. Ona göre Eş'arîler bu konuda Hanbelîlere muhalefet etmiş ve bunu bilmenin mümkün olmadığını söylemiştir.⁵⁷ Hanbelîlerin hem halifelerin fazilet sıralaması hem de bu konuda Ali karşıtlığıyla ilgili tavırlarının ön planda olduğu görülmektedir. Ali ile arası açık olan Hz. Âişe kadınlar arasında en faziletli isim kabul edilirken; Eş'arîlerin ve diğer mezheplerin en faziletli kadınlar arasında ismini zikrettiği Hz. Fâtıma'dan (öl. 11/632) hiç söz edilmemesi dikkat çekmektedir.⁵⁸

⁵⁴ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Tenzihü Mu'âviye*, 106-110.

⁵⁵ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Tenzihü Mu'âviye*, 110-115.

⁵⁶ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Kitâbü'l-Mu'temed fi usûli'd-dîn*, thk. Vedî Zeydân Haddâd (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1973), 261-262.

⁵⁷ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Kitâbü'l-Mu'temed*, 263.

⁵⁸ Bağdâdî ve Beyhakî'nin (öl. 458/1066) en faziletli kadınlar arasında Hz. Fâtıma'yı zikrettikleri görülmektedir. Her iki isim de Fâtıma ile birlikte en faziletli kadınlar olarak Hz. Asiye, Hz. Meryem ve Hz. Hatice'nin (öl. 620) isimlerine yer vermektedir. Bağdâdî, Hz. Fâtıma ile Hz. Âişe arasında ihtilaf eden grupların bulunduğunu ifade etmektedir. Abdülkâhir el-Bagdâdî, *Kitâbü Usûli'd-dîn* (İstanbul: Matba'atü'd-Devle, 1928), 306; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *el-İtikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd*, thk. Ebû 'Abdullâh Ahmed b. İbrâhîm (Riyad: Dâru'l-Fadîle, 1420/1999), 458.

Sonuç

Mezheplerin benimsediği fikirler, içerisinde bulunduğu koşullar ve yaygın olarak bulunduğu coğrafya ile ilişkilendirilerek ortaya koyulmaktadır. Nitekim mezheplerin genel olarak ashaba ve tartışma konusu olmuş büyük sahâbîlere zikredilen sebeplerle farklı şekilde yaklaştıkları görülür. Bu minvalde Hanbelîler ile Muâviye arasında kurulan ilişki, üzerinde durulmayı hak etmektedir. Ahmed b. Hanbel'den başlayarak Hanbelî gelenekte Muâviye hakkında herhangi bir olumsuz ifade söz konusu olmamış, aksine en alt seviyede keff düşüncesi çerçevesinde ilgili hususlarda konuşulmaması gerektiği, daha üst seviyede ise Muâviye savunulmuş ve hakkında birçok olumlu bilgiye yer verilmiştir. En üst perdede ise Muâviye hakkındaki olumlu bakış açısı, Yezîd'i de içine alacak şekilde genişletilmiş ve Muâviye ile Yezîd, Hz. Peygamber tarafından övülmüş isimler arasında gösterilmiştir. Özellikle Şam bölgesinde yaşamış Hanbelîler arasında Yezîd b. Muâviye hakkında birçok olumlu içeriğe sahip rivayet, Ebû'l-Ferec eş-Şîrâzî başta olmak üzere Hanbelîler tarafından kaleme alınan eserlerde yer almıştır. Emevîler ile Ashâb-ı Hadîs arasındaki yakınlığın bir devamı olarak değerlendirilebilecek olan Hanbelîler ile Muâviye arasında kurulan bu ilişki, özellikle Hanbelîlerin Bağdat'ta Şîîler ile girdikleri mücadelenin etkisiyle kuvvetlenmiştir. Büveyhîlerin güçlenmesiyle birlikte Şîî politikaların uygulanmaya başlanması ve Abbâsîlerin buna karşı Hanbelî düşüncüyü desteklemesi, yaşananların temel sebebi olarak zikredilmelidir. Bağdat'ta yaşanan tartışmalarda karşıt iki grup olarak yer alan Hanbelîler ve Şîîler, mücadelelerini Ali ve Muâviye üzerinden vermiştir.

Daha önce Muâviye'nin faziletlerine ilişkin rivayetleri toplayan risaleler hazırlanmış olsa da Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *Tenzîhü Mu'âviye* adlı eseri, bu konuya hasredilmiş ve günümüze ulaşmış ilk çalışma olma özelliğine sahiptir. Eserin yer aldığı mecmuadan hareketle Hanbelîlik ile 'Adî b. Müsâfir arasındaki güçlü ilişki, Yezîdîliğin oluşumundaki Hanbelî etkiyi göstermesi açısından önemlidir. *Tebrietü Mu'âviye* şeklinde de kaynaklarda zikredilen çalışmada Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muâviye'ye katıldığı savaşlar sebebiyle fîsk ve zulüm isnadının söz konusu olamayacağını ortaya koymuştur. Hz. Peygamber ve bizzat Ali'nin Muâviye hakkında söylediği iddia edilen övgü dolu ifadeler, müellif tarafından düşüncesini ispatlama adına başvurduğu gerekçeler arasında yer almıştır. Muâviye'nin müminlerin dayısı olarak kabul edilmesi gerektiği ve aynı zamanda vahiy kâtibi oluşu Muâviye'nin meziyetleri olarak zikredilmiştir. Ayrıca Muâviye'yi savunma amacıyla Ali hakkında İslâm düşüncesi içerisinde ortaya çıkmış yanlış fikirler esere dâhil edilmiştir. Ali'nin ilah olduğunu ifade eden insanların varlığından bahseden Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muâviye'nin konumunu, karşısında yer alan grubun İslâm düşüncesi açısından yanlış düşünceye sahip olmasından hareketle sağlamlaştırmaya çalışmıştır.

Kaynakça | References

- 'Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel. *Kitâbûs-Sünne*. thk. Muhammed b. Sa'îd b. Sâlim el-Kahtânî. Riyad: Dâru İbni'l-Kayyim, 1406/1986.
- 'Adî b. Müsâfir. *İ'tikâdü Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*. thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi-Tahsîn İbrâhîm ed-Dûsekî. Medine: Mektebetü'l-Çurâbâi'l-Eseriyye, 1419/1998.
- Akkoyunlu, İsmail. *İbn Teymiyye'nin Şî'a'ya Reddiyesi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.

- Apaydın, Saadettin. *Tarihi Süreçte Hz. Muaviye Hakkındaki Eleştirel Rivayetlerin Değerlendirilmesi ve Tenkidî*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Aslan, İbrahim. "el-Usûlu'l-Hamse'nin Hanbelî Yorumu: el-Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ Örneği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/1 (2012), 55-83. https://doi.org/10.1501/ilhfak_0000001096
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyân*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Bağdâdî, Abdülkâhîr. *Kitâbü Usûli'd-dîn*. İstanbul: Matba'atü'd-Devle, 1928.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *el-İtikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd*. thk. Ebû 'Abdullâh Ahmed b. İbrâhîm. Riyad: Dâru'l-Fadîle, 1420/1999.
- Berberhârî. *Şerhu's-sünne*. thk. Ebû Yâsir Hâlid b. Kâsım er-Redâdî. Medine: Mektebetü'l-Ğurâbâi'l-Eseriyye, 1994.
- Bozan, Metin. *Şeyh 'Adî Bin Müsafîr Hayatı, Menkibe'vî Kişiliği ve Yezidi İnanıcındaki Yeri*. İstanbul: Nûbihar, 2012.
- Bozkuş, Metin. *Büveyhîler ve Şîlik*. Sivas: Vizyon Yayıncılık, 2003.
- Câbirî, Muhammed 'Âbid. *el-Musakkafûn fi'l-hadârati'l-'arabiyye*. Beyrut: Merkezü Dirâseti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 2000.
- Çakır, Durmuş Ali. *Hz. Muaviye'nin Rivayetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Demircan, Adnan. "İbn Teymiyye'ye Göre Yezîd b. Muâviye'nin Durumu". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (1996), 129-147.
- Dural, Osman Nuri. *Muâviye b. Ebî Süfyân'a Yöneltilen Eleştiriler*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Dündar, Muhammed Mücahid. "Ehl-i Sünnet'in Siyâsî Temâyülü Olarak Osmâniyye ve Osmânîler". *Kelam Araştırmaları* 13/1 (2015), 91-119. <https://doi.org/10.18317/kader.22859>
- Hamza en-Nâyîlî. *Hâli'l-mü'minîne Mu'âviye*. Doha: Dâru'l-İmâmi'l-Buhârî, 1433/2012.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî. *Mesâilü'l-imâm Ahmed*. thk. Ebû Mu'âz Târik b. 'Avdillâh b. Muhammed. Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye, 1420/1999.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ. *Tenzihü hâli'l-mü'minîne Mu'âviyeti'bni Ebî Süfyân mine'z-zulmi ve'l-fıskı fi mü'tâlebe'tihi bi demi emîri'l-mü'minîne 'Osmân*. thk. Ebû 'Abdullâh el-Eserî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1422/2001.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ. *Kitâbü'l-Mu'temed fi usûli'd-dîn*. thk. Vedî' Zeydân Haddâd. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1973.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ. *Tenzihü Mu'âviye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2763/13, 1a-11b/178a-188b.
- Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî. *Cüz' fih imtihânü's-sünnî mine'l-bid'î*. thk. Fahd b. Sa'd b. İbrâhîm b. Mukrin. Abû Zabî: Dâru'l-İmâm Mâlik, ts.
- Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî. *et-Tabsıra fi usûli'd-dîn 'alâ mezhebi'l-imâmi'l-celîl nâsri's-sünne ve kâmi'i'l-bid'a Ahmed b. Hanbel*. thk. Yûsûf 'Abdullâh b. Muhammed es-Sam'ânî. Medine: Dâru'l-Me'sûr, 1434/2013.
- Ebü'l-Kâsım es-Sekatî. "Fedâilü emîri'l-mü'minîne Mu'âviyeti'bni Ebî Süfyân". *Selâsü resâil fi fedâilü Mu'âviye*. thk. 'İsâm Mustafâ Hezâyime-Yûsûf Ahmed Benî Yâsîn. 59-86. İrbid: Müessesetü'l-Hammâde li'd-Dirâsâti'l-Câmi'iyye, 2000.
- Ehvâzî, Hasan b. 'Ali. "Kitâbü Şerhü 'ikdi'l-İmân fi Mu'âviyeti'bni Ebî Süfyân". *Selâsü resâil fi fedâilü Mu'âviye*. thk. 'İsâm Mustafâ Hezâyime-Yûsûf Ahmed Benî Yâsîn. 87-145. İrbid: Müessesetü'l-Hammâde li'd-Dirâsâti'l-Câmi'iyye, 2000.
- Emîr b. Ahmed el-Karavî. *Fedâilü hâli'l-mü'minîne Mu'âviye b. Ebî Süfyân*. Medine: Dâru Menârî't-Tevhîd, 1436/2015.
- Eren, Muhammet Emin. "Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar". *Journal of Islamic Research* 29/2 (2018), 331-347.
- Güner, Ahmet. "Şifî Yüzyılında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar". *İslam Medeniyetinde Bağdat*. ed. İsmail Safa Üstün. 1/151-170. 2 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.

- Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbn Ebî Ya'lâ. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahmân Süleymân el-'Useymin. 3 Cilt. Riyad: el-Emânetü'l-Âmme, 1419/1998.
- İbn Ebî'd-Dünyâ. "Hilmü Mu'âviye". *Selâsü resâil fi fedâilü Mu'âviye*. thk. 'İsâm Mustafâ Hezâyime-Yûsûf Ahmed Benî Yâsîn. 41-58. İrbid: Müessesetü'l-Hammâde li'd-Dirâsâtî'l-Câmi'iyye, 2000.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn. *el-İstikâme*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 2 Cilt. Cîze: Dâru'l-Hicr, 1402/1982.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn. *Minhâcüs-sünneti'n-nebeviyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 9 Cilt. Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn. *Mecmû'u fetâvâ*. thk. Abdurrahmân b. Muhammed Kâsım. 35 Cilt. Medine: Mucemme'u'l-Melik Fahd, 1416/1995.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Defu şühbeti't-teşbih*. thk. Muhammed Zâhid el-Keversî. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed 'Abdülkâdir Atâ-Mustafâ Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbnü'l-Esîr, 'İzzeddîn. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ebü'l-Fidâ 'Abdullâh el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İğde, Muhvettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Selefilik İslami Köktencilüğün Tarihi Temelleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Kalaycı, Mehmet. "Ehl-i Sünnet Ve'l-Cemâat." *İslâm Mezhepleri Tarihi*. ed. Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit. 211-233. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.
- Kallek, Cengiz. "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/253-255. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Kamit, Maşide. "Kâim-Biemrillâh'ın Hilâfetine Sünnî ve Şîî İktidar Mücadelesi". *İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsiki Dergisi* 12/24 (2014), 179-207.
- Kılavuz, Ulvi Murat. V.-VI. *Yüzyılda Tartışmalı Bir Hanbelî İbnü'z-Zâgûnî ve Sifat Anlayışı*. Bursa: Emin Yayınları, 2016.
- Koç, İsa. *Mezhepler Arası Mücadele Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Lâlekâî. *Şerhu usûli 'itikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*. thk. Ebû Ya'kûb Neş'et b. Kemâl el-Masrî. 2 Cilt. İskenderiyye: Mektebû Dâri'l-Basîra, ts.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsım fi mârifeti'l-ekâlîm*. thk. Muhammed Emîn ed-Dannâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Melchert, Christopher. *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Safedî. *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût-Türkî el-Mustafâ. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ li't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. "Ebû Hanife'nin İtikâdî Görüşlerinin Siyasî Arka Planı ve Onun Siyasî Tavrına Yansımaları". *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*. ed. Ahmet Kartal-Hilmi Özden. 567-573. Eskişehir: y.y., 2015.
- Shahin, Aram A. "In Defense of Mu'awiya Ibn Abi Sufyan: Treatises and Monographs on Mu'awiya From The Eighth to The Nineteenth Centuries". *The Lineaments of Islam: Studies in Honor of Fred McGrow Donner*. ed. Paul M. Cobb. 177-208. Leiden-Boston: Brill, 2012.
- Timür, İhsan. "Cumhuriyet Devri Türkiye'sinde Muâviye b. Ebî Süfyan Etrafındaki Tartışmalar". *emakâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 15/1 (Bahar 2022), 43-99.
<https://doi.org/10.18403/emakalat.1108091>
- Yılmaz, Orhan. "Hz. Muâviye'yi Öven ve Yeren Bazı Hadislerin Tahlili ve Tenkidi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2020), 91-117.
- Zeyyat, Habib. "Abbâsiler Döneminde Muâviye Taraftarlığı". çev. Muhammed Mücahid Dündar. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2013), 175-182.